

УДК 811.161.3'373.423+811.161.3'374.3

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ АДЛЮСТРАВАННЯ АМОНІМАЎ У НОВЫМ ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

А. А. Марозава

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Сурганава, 1, корп. 2, 220072,
г. Мінск, Беларусь, morozova-nastasya@mail.ru*

У артыкуле разглядаюцца падыходы да лексікаграфічнай фіксацыі класа аманімічных адзінак. Адзначаюцца і аналізуюцца складаныя пытанні: праблема дыферэнцыяцыі полісемантаў і амонімаў, непаслядоўнае адлюстраванне вынікаў працэсу распаду полісеміі, адсутнасць фіксацыі новых амонімаў у беларускай мове. Іх вырашэнне будзе садзейнічаць паслядоўнай і адназначнай тыпізацыі інфармацыі ў новым тлумачальным слоўніку.

Ключавыя словы: аманімія; полісемант; распад полісеміі; семантычнае расшчапленне; тлумачальны слоўнік.

SOME ASPECTS OF REPRESENTATION OF HOMONYMS IN THE NEW EXPLANATORY DICTIONARY

A. A. Marozava

*The Center for Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National
Academy of Sciences of Belarus, Surganova St., 1, building 2, 220072, Minsk, Belarus,
morozova-nastasya@mail.ru*

The article consider approaches to lexicographic fixation of the class of homonymous units. Difficult issues are noted and analyzed: the problem of differentiation of polysemantics and homonyms, inconsistent reflection of the results of process of disintegration of polysemy, absence of fixation of new homonyms in the Belarusian language. Their solution will contribute to the consistent and unambiguous typing of information in the new explanatory dictionary.

Keywords: homonymy; polysemant; disintegration of polysemy; semantic splitting; explanatory dictionary.

Сярод мноства адзінак лексікаграфавання асаблівае месца займаюць не асобныя словы, а групы слоў з двух і больш кампанентаў, аб'яднаных пэўнымі адносінамі паміж іх гучаннем і значэннем. Гэтыя кампаненты, калі яны аднолькавыя па гучанні, але семантычна не звязаны паміж сабой, атрымалі назву амонімаў.

Аманімія належыць да ўніверсальных моўных з’яў, узнікае ва ўсіх моўных сістэмах і мае адну і тую самую прычыну. Як адзначае І. Шкраба, «паступовае намінальнае слоў дзеля патрэбы новага абазначэння абмежавана колькасцю моўных канструкцый элементаў слоў – гукаў» [1, с. 107]. У выніку ўзнікаюць непазбежныя гукавыя супадзенні асобных адзінак унутры ўласнай лексічнай прасторы. Па падліках даследчыкаў, амонімы складаюць даволі вялікую частку лексікі.

З’ява аманіміі даўно прыцягвае ўвагу лексікалагаў. Аднак, нягледзячы на даволі працяглую гісторыю яе вывучэння (актыўна з 1957 года) і тэарэтычнае асэнсаванне ў навуковай і навучальнай літаратуры, у многіх лексікаграфічных працах (тлумачальных і перакладных слоўніках) назіраецца разнабой у падачы полісемантаў і амонімаў.

Так, на момант выхаду «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (далей – ТСБМ) не быў поўнасьцю вызначаны лінгвістычны статус амонімаў (ад інтэрпрэтацыі аманіміі як асобнай лексіка-семантычнай катэгорыі да поўнага яе адмаўлення), нявырашаным заставалася пытанне аб спосабах размежавання мнагазначных слоў і амонімаў: розныя значэнні слова ў некаторых выпадках трактаваліся як амонімы, і наадварот, розныя словы, якія супалі па сваім знешнім абліччы (фанетычным і арфаэпічным) маглі кваліфікавацца як лексіка-семантычныя варыянты слова.

Так, дзеяслоў **перакласці** кваліфікуецца ў ТСБМ як полісемант. У семантычнай структуры гэтага слова вылучаецца 6 значэнняў, сярод якіх «палажыць на другое або ў другое месца» і «перадаць які-н. тэкст, вусную мову сродкамі другой мовы» [2, т. 3, с. 190]. Пры гэтым вытворны дзеяслоў **паперакладаць** аўтарамі слоўніка быў палічаны аманімічным (значэнні слова, прыведзеныя вышэй, у гэтым выпадку кваліфікуюцца як амонімы): **паперакладáць**¹, *зак., каго-што*. Перакласці ўсё, многае або ўсіх, многіх і **паперакладáць**², *зак., што*. Перакласці з адной мовы на другую ўсё, многае [2, т. 3, с. 19].

Пры размежаванні з’яў аманіміі і шматзначнасці даволі складана ўстанавіць наяўнасць або адсутнасць семантычнай сувязі, калі аманімія ўзнікае ў выніку лексіка-семантычнага вар’іравання мнагазначных слоў, крайняй граніцай якога з’яўляецца распад полісеміі.

Неаднастайнасьцю падачы ў названым слоўніку вызначаюцца аднакарэнныя дзеясловы *валіць, валіцца, вываліць і наваліць*. Першыя два фіксуюцца як полісеманты з наступнымі значэннямі: **валі́ць**, *незак. 1. Каго-што*. Прымушаць упасці; абарочваць, перакульваць. Бура валіць лес. // *што*. Сячы, пілаваць (лес, дрэвы); **4. Разм.** Імкліва ісці, рухацца натоўпам, патокам. Сёння нават у царкву мала хто ішоў, валілі да Канцавога. Карпюк; **6. што**. Качаючы, размінаючы, рабіць шэрсць, сукно

больш шчыльным, цвёрдым. З суседніх вёсак людзі неслі і везлі часаць воўну і валіць сукно. Сабаленка [2, т. 1, с. 457] і **валіцца**, *незак.* 1. Падаць на зямлю, вывальвацца. [Сцяпан] ідзе і дастае з-за абраза календар, адтуль валіцца на зямлю фатаграфія. Купала. 3. *Зал. да* валіць (у 1, 2, 3 і 6 знач.) [2, т. 1, с. 457].

Пры характарыстыцы дзеяслова **вываліць** была ўлічана катэгорыя трывання, што ўскладніла слоўнікавы артыкул, у якім ужо назіраем вылучэнне ў амонім аднаго са значэнняў: **вы́валіць**¹, *зак., каго-што.* 1. Пераварочваючы, прымусіць выпасці, упасці. Вываліць седакоў з саней. 2. *што. Разм.* Выйсці, выехаць натоўпам. Тры суседнія вёскі, як згаварыўшыся, вывалілі ў лес. Лобан і **вы́валіць**², *зак., што.* Зрабіць шляхам валення (пра сукно) [2, т. 1, с. 522].

А ў слоўнікавым артыкуле дзеяслова **паваліць** тыя ж (тоесныя) значэнні ўсе лічацца амонімамі. Параўнаем: **паваліць**, *зак., каго-што.* Прымусіць упасці; абярнуць. Паваліў вецер плот; **паваліць**², *зак.* Пайсці натоўпам, патокам. Адчыніліся дзверы, і ўслед за гарманістам у клуб з прыпеўкамі, гоманам і смехам паваліла моладзь. Дуброўскі; **паваліць**³, *зак., што.* 1. Зваліць усё, многае (шэрсць, воўну). Паваліць усю воўну. 2. *і без дан.* Валіць некаторы час [2, т. 3, с. 470].

Аманімія ўтваральнага дзеяслова **валіць** знайшла далейшае адлюстраванне ў пазнейшых адносна ТСБМ лексікаграфічных крыніцах.

У «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996 г.) назіраецца яшчэ няпоўнае развядзенне амонімаў: **валіць**¹ 1. Примушаць падаць. Валіць з ног. Валіць дрэвы (сячы, пілаваць; спец.) і **валіць**² 1. Ісці, рухацца натоўпам або падаць, паднімацца ў вялікай колькасці (разм.). Натоўп валіць. 3. Качаючы, збіваць з воўны. Валіць валёнкі [3, т. 1, с. 133].

А вось ужо ў перакладным беларуска–рускім слоўніку (4-е выд., 2012 год) з’ява аманіміі дзеяслова **валіць** адзначана ў поўнай ступені: **валіць I несов.** 1. валіть, опрокидывать; **валіць II несов., разг.** (двигаться массой) валить; **валіць III несов.** 1. (сукно) валять; 2. (валенки, войлок и т. п.) валять, бить, катать [4, т. 1, с. 442].

Дзеяслоў **валіць** з’яўляецца аманімічным ужо на пачатковай ступені, што засведчана ў этымалагічным слоўніку беларускай мовы: **Валіць**₁ «примушаць упасці, перакульваць» і **Валіць**² «вырабляць з воўны»; «качаць, збіваць сукно» [5, с. 39]. Трэці ў гэтай групе амонім выдзеліўся на аснове значэння слова **ва́лка**³ (крочыць) «шпарка ісці натоўпам» [5, с. 39]. Амонімы словаўтваральнага характару **вываліць** і **паваліць** паходзяць ад адной і той жа шматзначнай утваральнай асновы (суадносяцца з рознымі яе значэннямі).

Сярод іншых аспектаў фіксацыі амонімаў у ТСБМ варта адзначыць, што ў асобных выпадках не адлюстраваны або не цалкам адлюстраваны завершаны распад полісеміі. Напрыклад, слова **клетка** трактуецца як полісемант: **клётка**, ж. **1.** Памяшканне для птушак і жывёлін, сценкі якога зроблены з металічных або драўляных прутаў. Клетка для птушак. **2.** Спосаб складання дроў, дошак, цэглы і пад. у выглядзе чатырохвугольніка. Клетка цэглы. Злажыць дровы ў клетку. **3.** Чатырохвугольнік, нарысаваны, начэрчаны на паверхні чаго-н. Клетка шахматнай дошкі. Тканіна ў клетку. **4.** Элементарная адзінка будовы жывога арганізма, якая складаецца з ядра, пратаплазмы і абалонкі. Раслінная клетка. Жывёльная клетка [2, т. 2, с. 697].

У слове **ўдарнік** не адзначана афармленне ў асобны амонім значэння «музыкант, які іграе на ўдарных інструментах»: **ударнік**¹, м. Перадавы работнік сацыялістычнай вытворчасці, які перавыконвае нормы; **ударнік**², м. **1.** Частка затвора агнястрэльнай зброі, прызначаная для ўдару па капсулі патрона. **2.** Дэталё, прыстасаванне ў якім-н. механізме, інструменце для атрымання гуку ўдарамі. **3.** Разм. Музыкант, які іграе на ўдарных інструментах. Джазавы ўдарнік [2, т. 5, кн. 1, с. 616]. Гэтыя пытанні былі паспяхова вырашаны ў тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы і перакладным беларуска-рускім слоўніку.

В. Д. Старычонок, які ў 1991 годзе здзейсніў спробу прывесці ў сістэму выключна беларускія амонімы, звяртае ўвагу яшчэ на такі аспект, як суадносныя пары ў ТСБМ, дзе значэнне аднаго з кампанентаў не мае самастойнага характару, а раскрываецца ў спалучэнні з іншымі словамі, у пэўных выразах: *адказ – да адказу, бронь – бронь божа, драпак – даць драпака, замовіць – замовіць слова, каптур – з каптуром, крэпасць – купчая крэпасць, лупіць – лупіць вочы на каго-н., пагібель – гнуцца ў тры пагібелі, права – права руля* і інш. У ТСБМ такія выпадкі падаюцца як амонімы, напрыклад: **адка́з**¹, -у, м. **1.** Выкліканыя пытаннем або зваротам словы, выказаныя вусна ці пісьмова. Даць адказ. Ухіліцца ад адказу. **2.** Пачуццё, рэакцыя; водгук (у 4 знач.). Адказ жывога арганізма на раздражненне. **3.** Вынік рашэння матэматычнай задачы, прыкладу. Адказ сышоўся. **4.** Тое, што і адказнасць (у 1 знач.). За зло мы ўсе адказ нясем... Колас і **адка́з**², У выразе: *да адказу* – да нельга, да канца [2, т. 1, с. 139].

Даследчык у прадмове да свайго «Слоўніка амонімаў беларускай мовы» пісаў, што «сама сутнасць аманіміі пры гэтым пярэчыць такому вырашэнню пытання (няма ў наяўнасці аманімічнай пары, а проціпастаўленне слова і выразу выходзіць далёка за межы аманіміі, лексічнай аманіміі)» [6, с. 6].

Працэс узнікнення амонімаў у выніку распаду адзінай семантыкі шматзначнага слова і абасабленне яго асобных значэнняў як

самастойных лексічных адзінак гістарычна працяглы. Менавіта гамагенныя амонімы не заўсёды кваліфікуюцца бясспрэчна. Гэта звязана з тым, што ў мове ёсць мноства фактаў стадыі незавершанага распаду полісеміі, якія трэба разглядаць як пераходныя з’явы. І. Шкраба заўважае, што вызначэнне статусу амоніма або полісеманта ў такіх выпадках не мае адназначнай інтэрпрэтацыі, што адбіваецца на неаднастайнай іх лексічнай кваліфікацыі ў лексікаграфічнай практыцы [1, с. 110].

Так, дзеясловы **адлятаць** і **адлятацца** ў ТСБМ пададзены як адназначныя монасеманты і тлумачацца адсылачным спосабам: **адлята́ць**, -аю, -аеш, -ае. *Незак. да* адляцець і **адлята́цца**, -аецца. *Незак. да* адляцецца [2, т. 1, с. 151]. У тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы дзеяслоў **адлятаць** набывае два самастойныя значэнні – ‘скончыць лятаць’ і ‘прабыць у авіяцыі, у лётным саставе пэўны час’ [3, т. 1, с. 49], але пры гэтым дзеяслоў незакончанага трывання **адлятацца** не распрацаваны асобна, а толькі прыводзіцца як суадносны па трыванні ў артыкуле да дзеяслова адляцецца. Нарэшце ў беларуска-рускім слоўніку абодва яны класіфікаваны як амонімы кожны са сваім самастойным артыкулам: **адлята́ць I несов.** 1. (леця, удаляться) отлетать, улетать; 2. в др. знач. отлетать; 1, 2 см. адляце́ць і **адлята́ць II сов.** (кончить летать) отлетать; **адлята́цца I несов.** (леця, отдаляться) отлетать і **адлята́цца II сов., разг.** отлетаться [4, т. 1, с. 161].

Гэтыя амонімы-дзеясловы ўтвараюцца ад аднакаранёвых слоў пры дапамозе аманімічных прыставак. Адлюстраванне такога тыпу слоў-амонімаў у лексікаграфічных крыніцах выклікае пэўныя цяжкасці, бо не заўсёды можна акрэсліць семантычнае расшчапленне значэнняў прэфіксаў на два ці болей, калі кожнае з іх атрымлівае самастойнасць у дзеяслоўнай дэрывацыі. У гэтым выпадку прыстаўка ад- надае значэнні закончанасці дзеяння, яго працягласці, а таксама аддзялення, адлучэння ад чаго-небудзь, што павінна быць адлюстравана ў новым слоўніку тлумачальнага тыпу.

Узнікненне амонімаў выклікаецца як унутрымоўнымі, так і пазамоўнымі фактарамі, узаемадзеянне якіх спецыфічна праяўляецца ў кожнай мове і прыводзіць да розных вынікаў. Ва ўсіх мовах назіраюцца факты паяўлення новых амонімаў, якія практычна не ўскладняюць моўных зносін, паколькі амаль заўсёды нейтралізуюцца кантэкстам або моўнай сітуацыяй.

На сучасным этапе функцыянавання беларускай мовы пашырэнне словаўтваральных гнёздаў і запазычванне асобных адзінак вядуць да ўтварэння новых аманімічных пар. Пры ўкладанні ТСБМ дзеяслоў **вінціць** быў зафіксаваны са значэннем «паварочваць, укручваць або

выкручваць вінт, шрубам» [2, т. 1, с. 492]. Пры гэтым слова **вінт**, якое выступае ўтваральнай асновай для названага дзеяслова, само рэалізуецца ў мове як аманімічны моўны знак: **вінт**¹, *м.* 1. Шпень са спіральнай нарэзкай; шруба. 2. Частка рухавіка парахода, самалёта і пад. у выглядзе лопасцей, замацаваных на вале. Грабны вінт. Вінт самалёта і **вінт**², *м.* Карцёжная гульня [2, т. 1, с. 492]. Таму цалкам натуральна, што ў дзеяслова **вінціць** сфарміравалася таксама значэнне «гуляць у вінт» і ён уступіў у адносіны аманіміі, што павінна быць адлюстравана ў новым тлумачальным слоўніку. Назоўнік **вінчэстар**, які ў ТСБМ пададзены з адным значэннем «тып паляўнічага ружжа» [2, т. 1, с. 492], сёння, зыходзячы з практыкі ўжывання, трэба разглядаць як мнагазначны, што патрабуе ўдакладнення і развядзення семантыкі: 1. Назва магазінных, а пасля і аўтаматычных вінтовак. 2. Тып паляўнічага ружжа. Да таго ж гэты раней семантычна адасоблены моўны знак сёння ўтварае аманімічную пару з назоўнікам **вінчэстар** у значэнні «ўстройства памяці камп'ютара ў выглядзе цвёрдага магнітнага дыска».

Вынікі аналізу яшчэ раз пераконваюць, што аманімія – выключна складаная з'ява, а сэнсавы аспект слова застаецца адной з найбольш складаных і дыскусійных праблем лінгвістыкі. Пропуск, недаўлік пэўнай часткі інфармацыі аб канкрэтным слове непазбежна адбываецца на якасці слоўніка ў цэлым. Трэба фронтальна вывучаць усю наяўную інфармацыю аб кожным з амонімаў з мэтай паслядоўнай і адназначнай яе тыпізацыі ў новым тлумачальным слоўніку.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Шкраба І.* Лексікалогія: тэарэтычна-практычны курс. Мінск: Тэхналогія, 2012.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т., 6 кн. Мінск: выдавецтва «Бел. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1977–1984.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў. У 2 т. / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. Мінск: Беларусь, 2022.
4. Беларуска-рускі слоўнік = Белорусско-русский словарь. У 3 т. / пад рэд. А. А. Лукашанца; НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. Выд. 4-е, перапрац. і дап. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. [А. Я. Міхневіч, Р. В. Краўчук, І. І. Лучыц-Федарэц і інш.: Рэд. В. У. Мартынаў]. Мінск: Навука і тэхніка, 1978.
6. *Старычонок В. Д.* Слоўнік амонімаў беларускай мовы. Мінск: Выш. шк., 1991.